

Sowjetunion 1990/91 Krise – Zerfall – Neuorientierung

Herausgegeben vom Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Carl Hanser Verlag, München, Wien 1991, 416 stran.

Ačkoli byl proces radikálních přeměn sovětské společnosti, který dostal dnes již legendární název přestavba, původně zaměřen (stejně jako politika tzv. nového myšlení) na upevnění starého systému, respektive na jeho revitalizaci a větší konkurenceschopnost vzhledem k Západu tak, aby byl Sovětskému svazu zajištěn i v roce 2000 statut velmoci,¹ ve skutečnosti se reformátorům podařilo dosáhnout v letech 1990 – 1991 právě opačného účinku. Jak zdůrazňuje Hans-Hermann Höhmann,² od roku 1945 neprožilo sovětské hospodářství ještě nikdy tak nepříznivý rok jako rok 1990. Autor přitom upozorňuje (vývoj to skutečně potvrdil), že následující rok hrozí dalším prohloubením krize. Hospodářství, charakterizované „chronickými problémy, prudkým pádem hospodářského růstu, stálou stagnací vývoje produktivity a nedostatečnou kvalitou výrobků a tak jako dříve pomalým procesem technologické inovace“, bylo těžce zasaženo i dalšími obličejmi, jejichž kořeny sice existovaly již před rokem 1985, tedy před Gorbačovovým nástupem k moci, avšak na významu získaly teprve později. Jedná se o „zhoršující se zásobovací krize, rostoucí sociální problémy, kriminalizaci hospodářství, rozvrat financí a peněžnictví“.³ Zatímco přestavbu je třeba chápat jako odpověď na hospodářský úpadek Sovětského svazu („... byla to ekonomická nutnost, která byla kmotrou při porodu přestavby“), ukázalo se, že sovětský systém nedokáže odpovědět na otázky, které před něj postavil vývoj společnosti a tedy není ani s to nabídnout na konci 20. století národům Sovětského svazu perspektivu.⁴

Aniž o tom měli sebemenší tušení, stali se autoři sborníku, kteří se zaměřili právě na oba poslední roky existence Sovětského svazu, vlastně tvůrci diagnózy, která předcházela exitu někdejší světové velmoci. Zdá se, jako by dějiny daly za pravdu spisovateli B. Vasiljevovi, podle něhož se odstraněním soukromého vlastnictví po Říjnu 1917 dosáhlo v tehdejší Rusku stavu prvotního komunismu a potom v rychlém sledu následovaly všechny etapy lidských dějin. Zatímco Stalinova vláda snese srovnání s otrokářským obdobím, přešla za Brežněva absolutní moc na republikové, oblastní a okresní feudály. Nezbytnou podmínkou pro prosazení se kapitalismu se stala prosperující stínová ekonomika, která vedla – v Marxově chápání – k prvotní akumulaci kapitálu.⁶ Stejně rychle (dodejme, že i neočekávaně), tedy tak, že to odpovídá Vasiljevovu scénáři, došlo i k rozpadu Sovětského svazu, což však již autoři knihy neměli čas zaznamenat (vzhledem k termínu vydání sborníku).

Řečeno s filozofem Václavem Bělohorským, sovětský stát – pavouk, soukající ze sebe celou společnost, nebyl již více s to zpětrhat společnost, která se stala neposlušnou. Zbavení Komunistické strany Sovětského svazu moci, jak ukazují současné snahy reformního vládního kabinetu ruského ministerského předsedy Jegora Gajdara, umožnilo nové uspořádání politických poměrů i hospodářství.⁷

* * *

Publikace kolínského Spolkového ústavu pro východoevropská a mezinárodní studia se člení na tři velké celky: vnitřní politika, hospodářství a zahraniční politika. V jejich rámci pak kolektiv autorů v jednotlivých kapitolách seznamuje čtenáře s hlavními fakty vývoje na území bývalého SSSR v letech 1990 a 1991 (konečný bod zde představuje jaro 1991) a zasvěceně je komentuje. Publikaci doplňuje velké množství tabulek, přehledů, mapek a grafů, které napomáhají k lepší orientaci. V závěru knihy se nachází věcný a jmenný rejstřík.

Každý z výše zmíněných celků má svoji logickou stavbu. Každý začíná statí osvětlující výchozí podmínky, nezbytné pro pochopení celé problematiky, a postupně se dostává k jednotlivým aspektům té které otázky.

V případě vnitropolitického oddílu se v prvním článku Heinz Brahm zabývá všeobecnou politickou situací v Sovětském svazu, v dalším pak Gerhard Simon konstatuje dezintegraci „prostřednictvím národů a republik“ jako nejdůležitější fenomén oněch dvou let a osvětluje spory okolo svazové smlouvy, stejně jako průběh a pozadí politické emancipace svazových republik. Gyula Józsa ve svém příspěvku správně konstatuje, že páteř sovětského systému – stranický aparát – nebyl plně vyřazen z provozu a je schopen obrany i protiútoky v zájmu 10 – 20 milionů „politibyrokratů“.⁸ Nic na tom nezměnilo ani vypuštění článku o vedoucí úloze strany ze sovětské ústavy počátkem roku 1990. De facto totiž i nadále hrála první housle. Vytvoření Komunistické strany Ruska v létě 1990 a postavení Ivana Polozkova do jejího čela pak znamenaly snahu o zabránění narušení „jednoty Sovětského svazu, socialistických ideálů a vyplenění země transnacionálním a vnitrosovětským kapitálem stínového hospodářství.“⁹ Zavedení prezidentského systému zvolením Michaila Gorbačova prvním (a zároveň i posledním) sovětským prezidentem na 3. sjezdu lidových poslanců 15. března 1990 považuje Eberhard Schneider za důležité pro posílení centra v době krize státní moci, pro zamezení pádu země do chaosu a pro zabránění nastoletí diktatury. Zároveň však upozorňuje, že události v Pobaltí počátkem roku 1991 ukázaly, že nehledě na formálně velké kompetence má Gorbačov pouze omezenou politickou moc. Vývoji nejmocnější represivní struktury v bývalém SSSR – Výboru pro státní bezpečnost (KGB) – se věnuje Astrid von Borcke. Andrej Okulow ve své statí, nazvané Rusko – mnohostranický stát, přináší, bohužel pouze v hrubých rysech, přehled politických stran, jejich vzniku, vývoje a základních programových předstev. Je ovšem třeba dodat, že v době, kdy dozrávaly plody prvních let přestavby a kdy se obyvatelstvo dostávalo na do té doby nevídanou úroveň pochopení nezbytnosti osobní angažovanosti za změnu systému, což mělo za následek vznik velkého množství stran a hnutí, nebylo možné je všechny analyzovat; velké problémy vznikaly i jen s pouhým zmapováním jejich existence. Otázkám stavu sovětské právní reformy se věnuje Karin Schmidová, oceňující např. reformu trestního práva a soudnictví, novelizaci a zavedení ústavní kontroly jako první kroky k vytvoření právního státu v Sovětském svazu. K lepšímu pochopení situace slouží i kapitoly věnované krachu staré státní ideologie a hledání nových cest v této oblasti, jak je zaznamenává Assen Ignatow, a pohled na oblast sdělovacích prostředků, zprostředkovaný Peterem Hübnerem. Své místo zde našly i kapitoly zabývající se vojenskou reformou (Frank Richter, Jobst Echterling), stejně jako otázkami růstu kriminality (Wolf Oschlies).

Oddíl věnovaný otázkám hospodářství začíná pochopitelně konstatováním katastrofální situace sovětského hospodářství jako důsledku polovičatých a protikladných kroků administrativy, stejně jako hlubokých systémových protikladů (Hans-Hermann Höhmann). Pomocí srovnání s jinými zeměmi se Roland Götz snaží poukázat na zvláštnosti sovětské hospodářské struktury. Korespondentka hamburského liberálního týdeníku Die Zeit v Moskvě Mária Huberová se spíše novinářským, ale o to více pronikavějším pohledem dívá na sociální situaci obyvatelstva. Její příspěvek nepostrádá na dramatickosti vzhledem k prudkému zhoršení životních podmínek v Sovětském svazu, v neposlední řadě i díky nezbytnosti vyrovnat se s přílišným dotováním základních potravin, jejichž ceny se mnohdy neměnily celá desetiletí (viz šok 2. dubna 1991, kdy se ceny mnoha druhů zboží několikanásobně zvýšily). Stranou zájmu autorů nezůstaly ani otázky bankovní reformy (Marlis Sieburgerová), konverze (Hans-Henning Schröder), zásobování potravinami, stejně jako situace v zemědělství (Britta Meinickeová), otázka surovin a energie (Hermann Clement), sovětského zahraničního obchodu (Christian Meier) a západní pomoci (Heinrich Vogel). Více než potěšitelné je, že se v knize našlo místo i pro stať, týkající se katastrofální situace životního prostředí (Ulrich Weißenburger). Autor upozorňuje, že ekologické otázky hrají v národnostních a sociálních konfliktech, stejně jako ve vztazích mezi centrem a oblastmi klíčovou roli a seznamuje čtenáře se stavem vzduchu, vody a půdy, stejně jako

s následky černobylské katastrofy. Podobně jako Mária Huberová uvádí i Ulrich Wießenburger velké množství šokujících údajů podtrhujících vysoký stupeň krize, v níž se společnost nachází.

Třetí část věnovaná otázce zahraniční politiky v sobě zahrnuje nejen konstatování úspěchů tzv. politiky nového myšlení, ale upozorňuje i na problémy, s nimiž se začala potýkat sovětská zahraniční politika v souvislosti se zesílením náporu konzervativních sil na vnitropolitické scéně. Blokáda odzbrojovacího procesu, problematický postoj sovětského vedení v době irácko-kuvajtského konfliktu, představovaný zvláště Gorbačovovým zplnomocněncem pro otázky Perského zálivu Primakovem, naznačovaly možnost návratu „starého myšlení“ do zahraniční politiky, a tím i možnost zničit dílo „západníků“, představovaných Eduardem Ševardnadzem, a zároveň dokazovaly nástup konzervativních sil v sovětské společnosti (Dieter Heinzig). Pro svoji důležitost se sovětské politice v době kuvajtského konfliktu dostalo (i vzhledem ke spojitosti s vypracováním nové středovýchodní koncepce sovětské zahraniční politiky) zvláštní stati (Gerd Linde). Další články se zabývají sovětsko-americkými vztahy (Olga Alexandrová), sovětskou politikou vůči západní Evropě (Heinz Timmermann), diskusemi o budoucím evropském bezpečnostním systému (Gerhard Wettig), změnami v sovětské politice vůči východní Evropě a Německu a důsledky změn v bývalých satelitních státech na vývoj sovětské politické scény, které vedly k posílení snah o demokratizaci a seburčení jednotlivých svazových republik, spojených zároveň se zvýšením odvahy velkoruských „patriotů“ a konzervativních sil v rámci KSSS (Fred Oldenburg). Další stať je věnována růstu role OSN (Günther Unser), poklesu sovětského zájmu o rozvojový svět, poté co se ukázalo, že se Sovětskému svazu nepodařilo zde získat dlouhodobější vliv a orientace na ideologicky blízko stojící spojence měla za následek izolaci země od hospodářsky se rychle vyvíjejících zemí Asie, Afriky a Latinské Ameriky a díky neúspěšnosti experimentů sovětského sociálního inženýrství se tyto státy převrátily v sud bez dna, do něhož nestačila přitékát pomoc z již beztak hospodářsky vážně oslabeného Sovětského svazu (Klaus Fritsche). Olga Alexandrová, Uwe Halbach a Gerhard Will se zabývají řešením mnohaletých krizí v rozvojových zemích na příkladech Afghánistánu, Kambodže a Střední Ameriky, kde autoři oceňují ukončení soupeření o převahu v rozvojových zemích za jeden z nejdůležitějších výsledků změny ve vztazích Spojených států a Sovětského svazu vůbec.

Kdybychom měli shrnout klady této publikace do jedné věty, pak bychom mohli směle konstatovat, že jejím největším přínosem je nejen její komplexnost (čtenář dostává do rukou vpravdě encyklopedické dílo), ale i hloubka a šíře informací, které autoři článků poskytují.

Radek Chalupa

¹ Viz Simon, G.: Einführung. In: *Sovjetunion 1990/91*. Herausgegeben vom Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Carl Hanser Verlag, München, Wien 1991, s. 13.

² Viz Höhmann, H.-H.: *Sowjetische Wirtschaft 1990/91: Krise und Notstandsregiment statt Systemwechsel*. In: *tamtéž*, s. 135.

³ *Tamtéž*, s. 135.

⁴ Heinzig, D.: Auf dem Rückweg zum „alten Denken“? In: *tamtéž*, s. 242.

⁵ Viz Simon, G.: cit. dílo, s. 13.

⁶ Viz Knabe, B.: Die Bevölkerung Rußlands zwischen Existenzkampf und Neuorientierung. In: *tamtéž*, s. 109.

⁷ Viz Simon, G.: cit. dílo, s. 18.

⁸ Viz Józsa, G.: Das Rückgrat des politbürokratischen Systems: Der Parteiapparat – funktionsgestört, aber nicht gebrochen. In: *tamtéž*, s. 55.

⁹ Viz *tamtéž*, s. 52.